

”Kappløpet mot bunnen”
Globalisering: problem eller løsning?

Anne Bitsch

Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi

Universitetet i Oslo

Høst 2005

Globalisering og politikk
SGO 2400

INNHold

1. INNLEDNING	S. 3
2. BEGREPSAVKLARING	S. 4-6
2.1 Globalisering	
2.2 Multinasjonale selskaper	
2.3 ”Governance” som struktur og prosess	
3. NYE MAKTFORHOLD I DEN GLOBALE ØKONOMIEN?	S. 7-13
3.1 Globaliseringsteoretiske retninger	
3.2 Globalisering og demokrati	
3.3 Politiske klimaendringer: Fra ”government” til ”governance”	
3.4 Endring i globale maktforhold: Fra politiske til økonomiske aktører	
3.5 ”Kappløpet mot bunnen”	
4. MOTSTRATEGIER	S. 14-20
4.1 Bakgrunn	
4.2 Internasjonal regulering	
4.3 Frivillige etiske retningslinjer	
4.4 Globalisering: Mulighet eller problem?	
5. KONKLUSJON	S. 21
LITTERATUR	S. 22-23

1. INNLEDNING

I diskursen om globaliseringens negative konsekvenser hevder kritikerne at den internasjonale ekspansjonen av kapitalisme og fremveksten av overnasjonale institusjoner som Verdensbanken, Det Internasjonale Pengefond og Verdens Handelsorganisasjon, har ført til økt polarisering mellom fattig og rik. Det er spesielt multinasjonale selskaper¹ som får kritikk. Utstrakt bruk av barnearbeid i sweatshops i Asia har preget nyhetsbildet siden begynnelsen av 1990-tallet. I frihandelssoner i El Salvador pådrar arbeidere seg kroniske sykdommer som følge av helseskadelige arbeidsforhold. Internasjonale menneskerettighetsorganisasjoner rapporterer om forfølgelse og drap på fagforeningsorganiserte på Coca-Colas fabrikker i Colombia.

De kritikerne som går lengst hevder at globalisering har virket som en forsterkende kraft på en utvikling som i utgangspunktet var dømt til å skape vinnere og tapere, fordi at kapitalismen opererer med en dynamikk som søker å maksimere profitt til lavest mulige kostnader. Det fører til et såkalt ”kappløpp mot bunnen”, der verdens fattigste land underbyr hverandre i konkurranse om å tiltrekke seg investeringer. Resultatet blir forverrede produksjonsforhold og svekkelse av arbeiderrettigheter.

I denne konteksten har summebegreper som ”Corporate Social Responsibility”², ”code of conducts”³ og ”governance” blitt flittig brukt for å diskutere ”løsninger” på økonomisk globalisering. Tema for denne oppgaven er hvordan globalisering har virket som en transformerende kraft på denne globale samfunnsutviklingen, og hvordan dette bør håndteres. Min hypotese er at globalisering har bidratt og bidrar, til en endring av maktforhold og styringsformer som har banet vei for ”kappløpet mot bunnen”. Etter innledende begrepsavklaring drøfter jeg dette i oppgavens tredje del. I oppgavens fjerde del diskuterer jeg om de politiske løsningene som tilbys, ”Corporate Social Responsibility” og økt grad av internasjonal regulering, er svar på problemene økonomisk globalisering har ført med seg. Avslutningsvis diskuterer jeg hvilke muligheter og problemer som er forbundet med å få globalisering til å bidra til endring.

¹ I denne oppgaven anvender jeg terminologien ”multinasjonale selskaper”. Se punkt 2.2

² I denne oppgaven velger jeg å bruke CSR som forkortelse. Det kan oversettes med ”bedrifters samfunnsansvar”. Når jeg velger å bruke den engelske terminologien skyldes det at begrepet har vokst frem som et selvstendig paradigme innen academia og i samfunnsdebatten forøvrig.

³ ”Code of conducts” kan oversettes til ”frivillige etiske retningslinjer”, og inngår som en del av CSR-paradigmet.

2. BEGREPSAVKLARING

Termene ”globalisering”, ”multinasjonale selskaper” og ”governance” er gjennomgående i denne oppgaven. Jeg finner det derfor formålstjenlig å definere disse begrepene da de kan gi ulike konnotasjoner. Min forståelse er at globalisering, ”governance” og multinasjonale selskaper virker på ulike, men komplementære, måter som agenter i den samfunnsutviklingen vi opplever i dag.

2.1 Globalisering

Globalisering er et begrep som forstås og brukes ulikt. Man kan grovt skille mellom *politisk*, *økonomisk* og *kulturell* globalisering. Sosiologen Anthony Giddens (2000) skriver at globalisering er et sett av mangefasserte prosesser som får utslag på en lang rekke arenaer. Giddens mener at man tradisjonelt ser globalisering som det å flytte makt fra den nasjonale til den globale scenen (Giddens 2000). Dette er et aspekt ved *politisk globalisering*. Andre trekk som endring i styringsformer og i demokratiets spillerom står også sentralt.

Globaliseringen av verdensøkonomien har frembrakt en ny internasjonal arbeidsdeling på grunn av endringer i produksjonsmåter, ny teknologi og mer komplekse produksjonskjeder⁴ (Knox og Marston 2004). *Økonomisk globalisering* knyttes til økt internasjonalisering av, og integrasjon mellom, finansmarkeder. Andre kjennetegn er utviklingen av felles kjørerregler for verdenshandelen og multilaterale finansinstitusjoner som koordinerer verdensøkonomien seg i mellom. (Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. & Perraton, J 1999).

Kulturell globalisering refererer til at folks livsstil, vaner og preferanser påvirkes av andre kulturer som følge av økt kommunikasjon mellom mennesker fra forskjellige steder i verden, samtidig som det lokalt spesifikk betydning øker (Knox og Marston 2004). Held (1999) definerer globalisering som en rekke prosesser som transformerer sosiale relasjoner og maktutøvelse i rom:

⁴ I den engelske litteraturen anvendes ordet ”commodity chains”. Dette er et ord som vanskelig lar seg oversette, men i denne oppgaven har jeg valgt å bruke ordet ”produksjonskjeder”. Her inngår de leddene av produktivkrefter og arbeidskraft som tilfører merverdi. Produksjonskjeden er en prosess fra forarbeidning av råstoffer til eksport, markedsføring og salg.

”Globalization can be thought of as a process (or set of processes) which embodies a transformation in the spatial organization of social relations and transactions - assessed in terms of their extensity, intensity, velocity and impact – generating transcontinental or interregional flows and networks of activity, interaction, and the exercise of power.”
(min utheving, Held et. al 1999:16)

I denne oppgaven drøfter jeg ikke kulturell globalisering. Økonomisk globalisering berøres i den grad dette har relevans for forståelsen av ”kappløpet mot bunnen” og den respektive fremveksten av ”Corporate Social Responsibility” (CSR). Mitt utgangspunkt for oppgaven er at globalisering har bidratt, og bidrar, til en endring av maktrelasjoner som får sosiale, økonomiske og politiske implikasjoner. I tråd med hyperglobalistiske posisjoner (se punkt 3.1) vil jeg undersøke på hvilken måte denne utviklingen er uheldig for demokrati og menneskerettigheter. Samtidig velger jeg i tråd med transformasjonsteori (se punkt 3.1) å se globaliseringen som en sammensatt prosess, og en mulig agent for positiv endring.

2.2 Multinasjonale selskaper

Et multinasjonalt selskap er et selskap med operasjoner i mer enn et land. Det inngår som del av et større nettverk innenfor en produksjonskjede som består av mange aktører. I produksjonskjeden finnes også underleverandører og arbeidskraft. Multinasjonale selskaper kan derfor ikke reduseres bare til direkte utenlandsk investering (Johnston et al. 2000). Hans W. Baade gir denne definisjonen av multinasjonale selskaper:

“MNE (Multinational Enterprises) are enterprises which are directed from their countries of origin (or home countries) and engage in economically significant activities within other states, known as host countries. What distinguishes them from other business enterprises is their ability to exercise market power and influence in host countries by what may be termed remote control. In a world divided into territorial sovereignties and thus compartmentalised jurisdictionally, such exercises of market influence and power are largely extraterritorial as far as the host countries concerned, i.e., not subject to their supervision and regulation in the same manner as are the business decisions of domestic enterprises”.

(Baade sitert i Riiser 2001:2)

Det er på det rene at multinasjonale selskaper ikke er monolittiske enheter. Det er forskjell på bedriftskultur overalt i næringslivet, og den typen økonomisk aktivitet man driver med, avgjør hvordan dette fortøner seg. Tyngdepunktet ligger på multinasjonale selskaper med operasjoner i utviklingsland, og med fokus på tekstilindustrien.

Et underliggende premiss for diskusjonen i denne oppgaven er at multinasjonale selskaper ikke bare er økonomiske aktører. De er også aktører som besitter en viss innflytelse, noe som innebærer at de kan inngå i et potensielt maktforhold med staten i vertslandet. Jeg definerer således ikke multinasjonale selskaper primært i absolutte termer, definert ved inntekt eller antall ansatte. Multinasjonale selskaper defineres her først og fremst relativt ut fra hvor mange mennesker de utøver innflytelse i forhold til. Det gjelder enten disse er formelt ansatte i selskapets opphavsland, om de inngår i produksjonskjeden som underleverandører, eller er ansatte hos disse.

2.3 "Governance" som struktur og prosess

En måte å definere "governance" på er synonymt med styresett. Det har også blitt likestilt med koordinering av økonomiske sektorer, som partnerskap mellom offentlig og privat sektor, og som en reformstrategi slik det anvendes av Verdensbanken og Det Internasjonale Pengefond (IMF). Jon Pierre og B. Guy Peters (2000) skiller mellom "governance" som *struktur og prosess*. "Governance"-strukturer inkluderer markeder, nettverk, hierarkier og sivilsamfunn. "Governance" er også en empirisk observerbar *prosess* av styring og koordinering. Dette manifesterer seg ved tre typer maktforskyvninger som peker *opp, ned og ut*. Maktforskyvning skjer i oppadgående retning mot overnasjonale og regionale fellesskaper av politisk og økonomisk art, som for eksempel EU og WTO. Den nedadgående forskyvningen skjer ved maktallokering til fylker, kommuner og lokalsamfunn, mens den utadrettede forskyvningen skjer ved mobilisering av "den tredje sektor"⁵. "Governance" impliserer at staten i mindre grad enn tidligere gjør bruk av formell makt og lovgivning for å nå sine politiske mål, men i stedet inntar en koordinerende rolle som tilrettelegger for utvikling og økonomisk vekst. (Pierre & Peters 2000).

⁵ "Den tredje sektor" skal her forstås som private ikke-statlige aktører, enten aktørene er profittorienterte eller drevet av veldedige motiver som f.eks NGO'er.

3. NYE MAKTFORHOLD I DEN GLOBALE ØKONOMIEN?

3.1 Globaliseringsteoretiske retninger

I globaliseringslitteraturen finnes antydninger til at statens rolle og politiske spillerom er i endring. Held et. al (1999) skiller mellom tre globaliseringsteoretiske retninger, henholdsvis *hyperglobalistene*, *globaliserings skeptikerne* og *transformasjonsteoretikerne*. Hyperglobalister hevder at nasjonalstatens politiske råderom svekkes som følge av integrasjon i overnasjonale organisasjoner. De mest ortodokse hevder at nasjonalstatens rolle helt er i ferd med å forvitte. Statens makt er innskrenket, og makten er i stedet flyttet til EU, Verdens Handelsorganisasjon (WTO), Bretton Woods-institusjonene⁶ eller multinasjonale selskaper. Globaliserings skeptikerne hevder grovt forenklet at ”globalisering” er en myte. I virkeligheten opplever verden økt internasjonalisering og triadisering av handel fordelt på de tre handelsblokkene, Nord-Amerika, Europa og Sørøstasia (Held et. al 1999). Transformasjonsteoretikerne tar til orde for at nasjonalstaten fortsatt har en viktig rolle å spille, og at statens makt er betydelig. Styresett transformeres fordi staten inngår i nye maktkonstellasjoner med et mangfold av aktører som har fått økt innflytelse. Aktørene inkluderer blant annet lobbyorganisasjoner, NGO’er og aktører i det private næringsliv (Pierre & Peters 2000).

3.2 Globalisering og demokrati

Posisjonene i forhold til globalisering og hvor mye makt man tillegger den, er mangfoldige. På den ene siden har vi globaliseringskritikere som den kanadiske forfatteren Naomi Klein og forfatteren og tidligere rådgiver i Verdensbanken, Noreena Hertz. Det kan synes som de likestiller globalisering og ”governance” primært med struktur. Denne strukturen har en enorm potens. Den fungerer som en forandringsagent som tvinger seg frem og river opp gamle maktrelasjoner ved roten:

”Etter markedsøkonomiens triumf står vi tilbake med én eneste verdensomspennende ideologi (i.e kapitalismen) [...] Mens ideene har konvergert har verden krympet. Staten har trukket seg tilbake og markedet har tatt over.” (Hertz 2004:43)

⁶ i.e Verdensbanken og IMF

På den andre siden finner vi teoretikere som Pierre & Peters med en mer transformasjonsteoretisk tilnærming til globalisering. I likhet med Hertz og Klein ser de globalisering som en transformativ kraft, men det kan virke som de tillegger strukturperspektivet mindre betydning, til fordel for en prosessuell tilnærming. De fremhever imidlertid også globaliseringens betydning for hvordan ”governance” har fått sin glansperiode. Europeiske lands integrasjon i EU og ulike multilaterale handelssamarbeider, har medført at nasjonalstatens *modus operandi* har endret seg. De hevder at globaliseringens påstått ødeleggende effekt på statens evne til å forvalte demokratiet, er voldsomt overdrevet. Staten er ikke en maktesløs aktør i møtet med overnasjonale strukturer, enten det er i betydningen av et globalt marked eller institusjonene som koordinerer dette. Pierre & Peters (2000) argumenterer for at staten må kjempe for å bevare sin legitimitet i forhold til ulike segmenter i samfunnet. Selv om det er en tendens til at staten i mindre grad utøver ovenfra-og-ned makt gjennom formell lovgivning og byråkratisk styring, er den likevel avhengig av å nyte legitimitet blant aktørene som mobiliseres for å få oppfylt politiske mål. Det såkalte dereguleringsregimet er drevet frem av selvstendige politiske beslutninger, og dette er en prosess der staten i høyere grad må forhandle om politikkenes innhold.

Pierre & Peters (2000) overser likevel ikke at konkurranseutsetting av offentlige oppgaver gjør det vanskeligere å identifisere hvem som er ansvarlig for å sikre at velferd defineres og utøves på demokratisk vis. Strukturelle forhold har en vesentlig innvirkning på statens politiske handlingsrom, men makten er ikke innskrenket som sådan (Pierre & Peters 2000). Pierre & Peters har en statssentrert analyse. Ved å ta staten som utgangspunkt for en maktanalyse, kan man belyse endringer i styresett gjennom komparative analyser av før og nå. Denne innfallsvinklen kan imidlertid kritiseres for i for stor grad å isolere staten fra dens omgivelser, ved at man ikke i tilstrekkelig grad tar høyde for om andre aktørers makt har økt eller minket.

Jean Grugel (2002) har et perspektiv på ”governance” som er langt mer kritisk enn det vi finner hos Pierre & Peters. Kritikken rettes mot ”governance” i den strukturelle betydningen (herunder særlig Verdensbanken, IMF og sammenslutningen av G8-land), og hvordan de bruker en *de facto* versjon av demokrati til å opprettholde og legitimere vestlige, kapitalistiske interesser. Resultatet blir lavintensitetsdemokratier utenfor folkelig

kontroll (Grugel 2002). Mange utviklingsland har fått erfare dette siden de på 1980-tallet inngikk samarbeid med IMF og Verdensbanken. Samarbeidsavtalene innebar at utviklingsland mottok lån som ble gitt under betingelser om liberalisering, deregulering, privatisering, eksportrettet produksjon og effektivisering av offentlig sektor. Prinsippene er nedfelt i Washingtonkonsensusen som utgjør rammeverket for Verdensbankens svært omdiskuterte strukturtilpasnings-programmer (Potter, Binns, Elliot & Smith 2004).

Gills & Piper (2002) deler Grugels syn på Verdensbanken og IMF. De hevder at det er en tendens til at stater i utviklingsland nedprioriterer sosial velferd og arbeidsforhold når de opererer i tråd med pålegg fra multilaterale finansinstitusjoner. I de fleste tilfellene bidrar eksportrettet produksjon til undertrykking av arbeidstakerrettigheter og reduserte lønninger (Gills & Piper 2002). Slike pålegg kan stå i et motsetningsforhold til en stats egne økonomiske prioriteringer og uthuler demokratiet:

”How far, in fact market deepening actually works to encourage genuine democracy is open to doubt. It may be, even, that it acts as an impediment to the expansion of citizenship, especially where marketization proceeds too rapidly or without compensatory measures to protect the most vulnerable”. (Grugel 2002: 9)

3.3 Politiske klimaendringer: Fra ”government” til ”governance”

Pierre & Peters (2000) hevder at det har funnet sted en overgang styringsformer fra ”big government” til ”governance”. I utviklede land benyttet man seg særlig i etterkrigstiden av sosialdemokratisk politisk styring og keynesiansk intervensjonisme (Jenkins, Pearson & Seyfang 2002) Proteksjonisme og subsidiering av nasjonale næringer har vært måter å styre markedet på. I Norge har man for eksempel sikret velferd for fremtidige generasjoner ved å beholde landets betydelige oljeressurser på statlige hender, liksom man også regulerer fiskekvoter i norsk farvann gjennom kvoter.

På 1970-tallet intervenserte stater i utviklingsland ofte i markedet ved hjelp importsubstitusjon (ISI) for å gjøre seg mindre avhengig av import fra tidligere kolonimakter. Direkte utenlandske investeringer (FDI) var en annen strategi som skulle bidra til økt sysselsetting, økonomisk vekst og differensiering av økonomien. På 1980- og 1990-tallet ble denne utviklingsstrategien langsamt faset ut til fordel for eksportrettet virksomhet og enda større rom for multinasjonale selskaper. (Jenkins et al. 2002). De finansielle krisene i USA og Europa på 1980- og 1990-tallet var viktige for fremveksten av ”governance”. Skattenivået og utgifter til offentlig velferd nådde en

absolutt smertegrense, og flere land så seg om etter alternative løsninger for å finansiere velferd. Det skjedde en ideologisk dreining mot å la markedet styre domener som tradisjonelt var underlagt politisk kontroll, etter lønnsomhetsprinsipper (Pierre & Peters 2000). Mest markant ble dette i politikken anført under Margaret Thatcher og Ronald Reagan i Storbritannia og USA på 1980-tallet. Strategien som ble tatt i bruk var å minske statens rolle for å avskaffe tungrodd byråkrati og skjemavelde, og heller satse på å fremme incentiver for økonomisk vekst og entreprenørskap. Ronald Reagans budsjettansvarlig, David Stockman, uttrykte dette eksplisitt i boken *The Triumph of Politics* (1986): "...visjonen om det gode samfunn hviler på styrken og det produktive potensialet hos frie mennesker i frie markeder" (Stockman sitert i Hertz 2004). Anglosaksiske statsledere har, godt hjulpet av globaliseringens teknologiske nyvinninger innen kommunikasjon og media, bidratt til det Noreena Hertz i kritiske termer kaller "kapitalismeeksport". Politisk var institusjonaliseringen av GATT⁷ til WTO i 1995 viktig for fremskyndelsen av "governance"-paradigmet (Hertz 2004).

Doktrinen om at "staten er problemet heller enn løsningen" tilhører ikke en svunnen tid fra da Reagan og Thatcher gjennomførte sine aggressive nyliberalistiske reformprogrammer. I dagens strategier for fattigdomsbekjempelse (PRSP) og i bilateralt utviklingssamarbeid er "godt styresett" og "deregulering" honnørord, og det er en videre tendens til å vektlegge handel fremfor bistand. (Stortingsmelding 35 2003-2004, Grugel 2002, Hertz 2004).

3.4 Endring i globale maktforhold: Fra politiske til økonomiske aktører

Fremveksten av multinasjonale selskaper på 1970-tallet var en av de mest sentrale drivkreftene ved den gradvise omorganiseringen av verdensøkonomien frem til globaliseringens tidsalder. Grunnen til dette er hastigheten hvormed de har ekspandert, andelen av verdier de omsetter for og størrelsen på markedsandelene de kontrollerer. I 1985 opererte ca. 600 multinasjonale selskaper i mine- og tekstilindustrien verden over. Hver av disse omsatte for rundt 1 milliard US\$. Tilsammen genererte multinasjonale selskaper mer enn 20% av den samlede produksjonen i verdens markedsøkonomier. I 2000 var tallet doblet. Omkring 40% av verdenshandlen foregår mellom multinasjonale

⁷ General Agreement on Taxes and Tariffs (1947)

selskaper og datterselskapene deres. På verdensbasis antas det i dag å være ca. 60.000 multinasjonale selskaper med mer enn 800.000 samarbeidspartnere (affiliates) i sin portefølje (Hertz 2004). I takt med ekspansjonen av multinasjonale selskaper ble statens rolle omdefinert, og spesielt i utviklingsland oppsto det en kamp om å tiltrekke seg utenlandske investeringer (Jenkins et al. 2002).

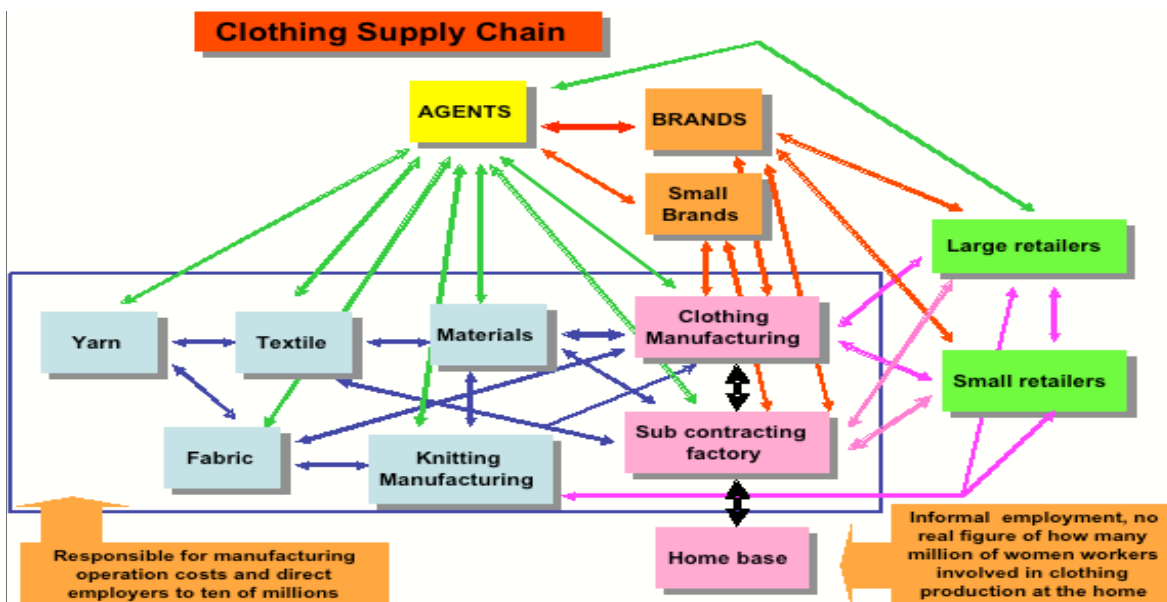
Hertz (2004) hevder at det i dag er multinasjonale selskaper, og ikke politiske aktører, som setter dagsorden på grunn av deres store økonomiske makt. Denne maktforståelsen er klassisk marxistisk, og kritiseres ofte for å være deterministisk og reduksjonistisk, fordi makt også skapes relasjonelt (Nustad 2003).

3.5 "Kappløpet mot bunnen"

Det er med disse globale strukturelle endringene at "kappløpet mot bunnen" i tekstilindustrien har oppstått. Der utviklingsland i den internasjonale arbeidsdelingen i kolonitiden forsynte den vestlige verden med råvarer og slaver som arbeidskraft, ble arenaen i den nye internasjonale arbeidsdelingen utvidet til også å omfatte produksjon. I takt med den økonomiske veksten i utviklede land, lette man etter nye muligheter for kostnadsbesparelser (Munck 2002, Hertz 2004). Arbeiderklassen ekspanderte, omenn med ujevn fordeling. Produksjonsmåten som finner sted i en rekke utviklingsland i dag baserer seg på det Ronaldo Munck (2002) kaller post-fordisme. Nøkkelord i den post-fordistiske produksjonsmåten er fleksibilitet, informalisering og femininisering.

Fleksibiliteten ivaretas av "just-in-time-production" og "outsourcing" til underleverandører, mens produksjonsmåten under fordismen hadde karakter av samlebåndsarbeid der en vare ble fullt ut forarbeidet under samme tak. Informalisering innebærer at produksjonen settes ut til folk som er selvsysselelsatte. Femininiseringen viser til at det stort sett er kvinner som befinner seg på dette nivået i produksjonskjeden (Munck 2002). I følge Yimprasert & Hveem (2005) er opp i mot 70-80% av arbeiderne i den globale tekstilindustrien kvinner. Der multinasjonale selskaper tidligere var mer direkte involvert i flere ledd av produksjonskjeden, er de nå i større grad løsrevet. Dette er en helt bevisst strategi fra selskapenes side. Fordi konsum i dag er mer individrettet, og de store merkevarene ikke lenger selger bare produkter, men også identitet og livsstil, setter dette nye krav til spesialisering. Et produkts merverdi tilføres nå primært i den delen av produksjonskjeden som tar for seg merkevarebygging, produktutvikling og

markedsføring (Yimprasert & Hveem 2005, Klein 2000). Figur 1 illustrerer den nye arbeidsdelingen innen tekstilindustrien. Her fremgår det at produksjonskjeden er sammensatt av gjensidig utfyllende funksjoner. I toppen av hierarkiet finner vi et multinasjonalt selskap med forbindelse til regionale agenter som leter opp billige lokale underleverandører. De på sin side er i et avhengighetsforhold til råvareprodusenter og arbeidere, både de som er formelt og uformelt ansatte.

Figur 1: Produksjonskjede innen tekstilindustrien

Kilde: Kirkens Nødhjelp 2005

Teorien om "kappløpet mot bunnen" har av enkelte blitt tatt for å være en slags konspirasjonsteori som er klekket ut i venstreorienterte, hyperglobalistiske miljøer. Teoretikere som Ronaldo Munck (2002) har kritisert teorien for å være for ensidig, ved at dens tilhengere ikke i tilstrekkelig grad ser hvilket frigjørende potensial globalisering kan ha for arbeiderbevegelsens påvirkningsmuligheter. Han kritiserer blant annet Manuel Castells for å gjøre globalisering til noe som er "der ute". Globalisering, hevder Munck, er noe som skapes her og nå, og intet er determinert på forhånd (Munck 2002).

Spørsmålet en kan stille er hvem som er de mest aktive skaperne av globalisering. Hvem sitter med sterkest påvirkningskraft? Hvem har definisjonsmakten over globaliseringens innhold og dens premisser? Jeg vil hevde at de som er nederst i produksjonskjeden også er de som blir hørt sist. En svak nasjonalstat møter utfordringer i

møtet med mektige multinasjonale selskaper. Følgende sitat kan tjene som belegg for påstanden:

"I would define globalisation as the freedom for my group of companies to invest where it wants when it wants, to produce what it wants, to buy and sell where it wants, and support the fewest restrictions possible coming from labour laws and social conventions."

(Percy Barnevik, president, ABB Industrial Group sitert i Hveem et. al 2005:16)

Når dette er sagt er det ikke gitt at alle toppledere i multinasjonale selskaper deler et slikt synspunkt. Det er lett å komme i fare for å slakte toppledere på bakgrunn av løsrevne sitater. Man kan ikke se bort fra at flere ledere i næringslivet ikke ser en motsetning mellom å tjene penger og det å ta samfunnsansvar. Det man imidlertid må være klar over når man analyserer maktforholdet mellom de ulike aktørene i produksjonskjeden er dynamikken som skaper kapitalen (Hveem et al. 2005). Tekstilindustrien er kjennetegnet av å være arbeidsintensiv og flyttbar. All den stund en leter etter måter å redusere sine kostnader på vil "profitten søke nedover" til billigst mulige alternativ (Klein 2000). Munck (2002) hevder at et særskilt karakteristika ved dagens produksjonsforhold er den økte graden av fleksibilisering. På grunn av fleksibilitet på etterspørselssiden må også produksjonen organiseres etter fleksible prinsipper. I denne sosiale prosessen parres stabil kjerneaktivitet med fleksibel arbeidskraft, noe som igjen legitimeres og opprettholdes av en diskurs om at slik fleksibilitet er nødvendig (Munck 2002).

Produksjonskjeden er et komplekst konglomerat av eierinteresser som gjør det vanskelig å sikre at det sosiale ansvaret ivaretas langs alle ledd i produksjonskjeden. Kapitalismens rasjonale, å sikre effektivitet i form av mest mulig utbytte for lavest mulige pris, kombinert med fleksibiliteten langs alle ledd i produksjonskjeden leder til "kappløpet mot bunnen". Globaliseringen har her vært en betydelig agent som har bidratt til å forskyve maktforhold. I dette maktvakuemet oppstår problemet de lærde strides om: Hvilke motstrategier skal vi ta i bruk for å bøte på globaliseringens negative sosiale konsekvenser?

4. MOTSTRATEGIER

4.1 Bakgrunn

Det er i denne konteksten at CSR vokser frem som en mulig strategi:

“Corporate social responsibility is one of the responses to the imbalances resulting from the acceleration of the globalisation process: imbalance between the rapid process of liberalisation and the time necessary to elaborate the international regulatory framework for these exchanges; imbalance between the advanced governance systems in industrialised countries, and the lack of such governance in developing countries as well as at international level; imbalance between the highly developed economic pillars of global governance (IMF, World Bank, WTO) and the embryonic state of the social and environmental pillars of such a system.”

(The Directorate General for Trade of the European Commission 2005)⁸

Det finnes naturligvis de som vil hevde at markedet best styrer seg selv og at enhver form for inngripen av andre enn de private aktørene selv, er et onde. Tilhengerne av slike synspunkter har typisk en liberalistisk forankring på det politiske kartet. Slikt liberalistisk tankegods har røtter tilbake til Adam Smiths ”usynlige hånd”, som raust sikrer ekvilibrium mellom tilbud og etterspørsel. I nyere tid er den amerikanske økonomen Milton Friedman blant de som legger seg tettest opp til klassisk *laissez faire*-kapitalisme:

“... there is one and only one social responsibility of business – to use its resources and engage in activities designed to increase its profits so long as it stays within the rules of the game, which is to say, engages in open and free competition without deception or fraud”. (Friedman 1996:227)

Jeg velger her å ikke diskutere for eller i mot om selskaper skal underkastes regulering. Mitt premiss er som tidligere nevnt, at multinasjonale selskaper ikke bare er økonomiske aktører, men også besitter en potensiell politisk makt. Derav følger det at de må stilles til ansvar for å forvalte denne makten på en sosialt bærekraftig måte. På hvilken måte dette skal foregå, er ikke gitt. Jeg foreslår i denne oppgaven tre overordnede strategier for hvordan man kan forholde seg til multinasjonale selskapers samfunnsansvar: i) å regulere selskapers adferd internasjonalt ii) å overlate ansvaret for regulering til nasjonalstater og iii) å la regulering være opp til selskaper selv, gjennom utvikling og implementering av

⁸ The Directorate General for Trade of the European Commission:
http://europa.eu.int/comm/trade/issues/global/csr/index_en.htm, hjemmesiden besøkt den 8/12-05

såkalt frivillige etiske retningslinjer. I det følgende vil jeg diskutere fordeler og ulemper ved disse strategiene.

4.2 Internasjonal regulering

Fra internasjonalt hold har man siden 1970-tallet forsøkt å regulere adferden til multinasjonale selskaper. Dette skjer i regi av en rekke organisasjoner i og utenfor FN-systemet, samt i regionale overnasjonale organisasjoner som EU, OECD⁹, ASEAN¹⁰ og NAFTA¹¹. Innen EU legger man til grunn *EU standards for European enterprises operating in developing countries: towards a European code of Conduct* (1999) og *Green paper promoting a European framework for Corporate Social Responsibility, COM* (2001), mens OECD i 1976 utformet *Guidelines for Multinational Enterprises*. (Jenkins et al. 2002) I Sørøstasia finnes ikke noe formalisert samarbeid rundt en etablert plattform med henblikk på å sikre arbeidstakerrettigheter, men ASEANs arbeidsministre møttes i 1999 og presenterte *Joint Communiqué The Thirteenth ASEAN Labour Ministers Meeting*¹². På det latinamerikanske kontinentet inngikk regjeringene innenfor NAFTA-samarbeidet i 1993 *North American Agreement on Labor Cooperation* der de forpliktet seg til å sikre arbeidsrettigheter innenfor sine respektive jurisdiksjoner¹³.

Det mest omfattende forsøket på å utvikle internasjonale retningslinjer for multinasjonale selskaper skjedde i 1974 da *UN Draft Code of Conduct on TNCs* ble utviklet under ledelse av UN Centre on Transnational Corporations. Andre enheter i FN-systemet videreførte dette arbeidet med henvisning til ILOs *Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy* (1977). Det har vært normalt å legge ILOs fire kjernekonvensjoner til grunn for overvåkingen og implementeringen av bedrifters samfunnsansvar. Ansvaret faller på nasjonalstaten som etter ratifisering av konvensjonene blir gjort til gjenstand for gransking av ILO. Staten forplikter seg til med jevne mellomrom å rapportere på tiltak for å sikre arbeidstakers rettigheter (Jenkins et al. 2002). ILO har ikke mandat til å sanksjonere unnfallende stater, men er et rådgivende organ under FN-systemet. ILOs kjernekonvensjoner korresponderer

⁹ Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)

¹⁰ Association of South East Asian Nations (ASEAN)

¹¹ North American Free Trade Agreement (NAFTA)

¹² <http://www.aseansec.org/1715.htm>, hjemmesiden besøkt den 10/12-05.

¹³ <http://www.naalc.org/english/agreement.shtml>, hjemmesiden besøkt den 10/12-05.

direkte med Menneskerettighetserklæringen (UDHR, 1948), Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (ICCPR, 1966), Konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ICESCR, 1966) og Konvensjonen om barns rettigheter (ICRC, 1989) (Turnell 2002). Kjernerettighetene omfatter retten til fritt valg av arbeid (ICESCR, 1966: 6), rettferdige og gunstige arbeidsvilkår (ICESCR, 1966:7), forsamlingsfrihet og kollektive forhandlinger (ICESCR, 1966: 8 og 9) og forbud mot barnearbeid (ICESCR, 1966: 10) (Council of Europe 2000).

Det har vært diskutert om ansvaret for regulering av selskaper skal legges under WTO-systemet ettersom det i dag spiller en sentral rolle i utformingen av internasjonale kjøperegler for handel. I 1996 fremmet den amerikanske delegasjonen mot slutten av Uruguay-runden et forslag om å innføre en såkalt sosial klausul i handelsavtaler. Formålet med den sosiale klausulen er å avskaffe utnyttning av arbeidstakere i eksporterende land, samt å verne disse rettigheter slik de er nedfelt i ovennevnte konvensjoner og ILO-konvensjoner. Det er tenkt gjennomført ved å gi importerende land mulighet til å innføre sanksjoner mot eksporterende land hvis arbeidstakerrettigheter krenkes der. Straffe- og sanksjonsmulighetene innebærer at importland kan ekskludere eksportland fra arrangementer som gir særstatus som handelspartner¹⁴, gjennom å innføre restriktive kvoter, øke tariffnivået eller innføre totalt forbud mot import av varer (Lim 2005). Institusjonen som skal håndheve prosessen er WTO. Dette skjer ved at et importland kan klage inn et gitt eksportland for WTOs domstol for sosial dumping¹⁵ og få gjennomslag for å avvike fra reglene om MFN og NT. Slik tilbakeføres ansvaret for sikring av arbeiderrettigheter til nasjonalstaten. Fordelene og ulempene med en slik sosial klausul er omdiskutert. Tilhengerne mener at et lands konkurransefortrinn ikke skal bygges på umenneskelige produksjonsforhold og brudd på arbeidstakerrettigheter (Lim 2005), mens motstanderne frykter at klausulen kan brukes av vestlige land som proteksjonisme med et menneskelig ansikt (Munck 2002).

¹⁴ To regler i WTO-systemet er sentrale. Den første er Most Favoured Nation (MFN), og den andre er National Treatment (NT). MFN viser til at medlemmer av WTOs forplikter seg til å gi alle andre medlemsland like handelsbetingelser. Det kan ikke inngås særavtaler om for eksempel ekstra eksportkvoter. NT går ut på at nasjonale og utenlandske selskaper skal ha samme konkurransevilkår i innenlandsmarkedet (Bach & Nordbo 1999).

¹⁵ Sosial dumping er at et land vinner konkurransefordeler ved å ha produksjonsmåter som hevdes å være konkurransevridende, for eksempel gjennom underprising av arbeid.

En annen mulighet er å opprette en internasjonal domstol under FN, med myndighet til å stille multinasjonale selskaper ansvarlig for brudd på menneskerettighetene. Slik gjør man selskapene til rettssubjekter. Det kritiseres for å kunne gjøre det vanskeligere for arbeidere å holde sine respektive regjeringer ansvarlig for å definere velferd og sikre rettigheter. Det står uklart hvem som skal overvåke multinasjonale selskapers praksis, samt etter hvilke kriterier dette skal foregå. Diskusjonen om hvilken type rettigheter som er relevante er også omstridt, da menneskerettighetene opprinnelig ble utformet med tanke på å beskytte individer mot overgrep fra staten (Riiser 2001).

En mer forsiktig måte å involvere FN på er via *Global Compact*, som ble lansert av generalsekretær Kofi Annan på World Economic Forum i Davos i 2000. *Global Compact* er en sammenslutning av en rekke FN-organisasjoner¹⁶, regjeringer, selskaper, fagbevegelser, NGO'er og sivilsamfunn. Disse har samlet seg om en målsetning om å fremme bedrifters samfunnsansvar for at "næringslivet skal bli en del av løsningen for å løse utfordringene som er forbundet med globalisering".¹⁷ *Global Compact* har verken mandat til, eller mål om, å sanksjonere selskaper. Samarbeidet bygger utelukkende på frivillig deltakelse og kunnskapsbygging blant aktører som er opptatt av å fremme sosial og miljømessig bærekraftighet innen næringslivet. Bedrifter oppfordres til å anerkjenne og gjennomføre et sett kjerneverdier på områdene menneskerettigheter, arbeidstakerstandarder, samt miljø og anti-korrupsjon innenfor sin innflytelsessfære. Kjerneverdiene fastslår at bedrifter skal verne om internasjonalt anerkjente menneskerettigheter, og sikre seg at de ikke medvirker til menneskerettighetsbrudd. Organisasjonsfriheten og anerkjennelse av retten til kollektive forhandlinger står sentralt, liksom alle former for tvangsarbeid og barnarbeid skal bringes til opphør. Prinsippet om ikke-diskriminering på arbeidsplassen er viktig, og det samme gjelder føre-var-prinsippet i forhold til miljø. Sist, men ikke minst plikter bedriftene å motarbeide korrupsjon.¹⁸

Hensikten med *Global Compact* er edel. Det kan synes viktig å skape et inkluderende forum som samler alle relevante aktører om felles, retningsgivende

¹⁶ Organisasjonene inkluderer Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), United Nations Environment Programme (UNEP), International Labour Organization (ILO), United Nations Development Programme (UNDP), United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) og United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC).

¹⁷ <http://www.unglobalcompact.org/Portal/Default.asp?>, hjemmesiden besøkt den 7/12-05.

¹⁸ Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO): <http://www.nho.no/menneskerettigheter/article2630.html>, (norsk oversettelse) hjemmesiden besøkt den 7/12-05

prinsipper. Slike initiativer kan muligens bidra til endringer i friedmanske oppfatninger om at ”det til syvende og sist bare er resultatet på bundlinjen som teller”. Standardene gir alternative måter å måle forretningsmessig suksess på, og kan potensielt styrke selskapers moralske ansvarsfølelse. Holdningsendrende arbeid er alltid prisverdig.

Et tungtveiende argument i mot *Global Compact* er imidlertid at samarbeidet ikke er rettslig bindende, og at det ikke finnes garantier for at prinsippene settes ut i handling. Det er ingen mekanismer for monitorering og implementering (Jenkins et al. 2002). Man kan spørre seg om frivillighet overhodet er ønskelig når det gjelder å beskytte noe så grunnleggende som velferd, helse og rettigheter. Arbeidskraft kan ikke sidestilles med andre varer, og må derfor beskyttes spesielt.

Alle forslag som retter seg inn mot økt grad av internasjonal regulering er kontroversielle. Det viktigste motargumentet i mot overnasjonal regulering er at det svekker nasjonalstatens makt ytterligere, og at multinasjonale bedrifter derved unntas fra demokratisk kontroll (Riiser 2001).

4.3 Frivillige etiske retningslinjer

Ulike aktører tillegger frivillige etiske retningslinjer ulikt meningsinnhold. Ordlyden og hvilke tema et sett av retningslinjer berører varierer en del¹⁹. Noen etiske retningslinjer bærer preg av å være intensjonserklæringer, mens andre nøye definerer hvilken type rettigheter som skal inngå. Problemet med de retningslinjene som baserer seg på ILOs konvensjoner og anbefalinger, er at disse konvensjonene er beregnet på stater, og ikke private aktører. Retningslinjene blir utformet bredt og gir rom for mange tolkninger. Formuleringene har ikke bestandig forankring i den empiriske virkeligheten på fabrikkene. Som Richard Howit (2002) bemerker har vi enda til gode å se retten til å gå på do spesifisert i etiske retningslinjer. Etiske standarder har ingen betydning om de ikke refererer til det nivået der menneskerettigheter brytes (Jenkins et al. 2002).

Hovedproblemet kan være at frivillige etiske retningslinjer i likhet med internasjonale retningslinjer, befinner seg fjernt fra folket. Det som skiller de internasjonale etiske retningslinjene (med unntak av *Global Compact*) fra frivillige etiske

¹⁹ Tema som berøres i frivillige etiske retningslinjer spenner bredt fra ILOs arbeidsstandarder til å respektere nasjonal lovgivning i vertslandet, motarbeide korrupsjon, ivareta miljø, kompensasjon i form av pensjoner og sykepenger, antall arbeidstimer og arbeidsmiljø (Jenkins et al. 2004, hentet fra OECD)

retningslinjer, er graden av statens involvering. Regjeringer kan i kraft av å være folkevalgte stilles til ansvar for å skape rammer som reflekterer folkets interesser. Uttrykt på en lite akademisk måte:

”Etiske retningslinjer er fryktelig sleipe saker. I motsetning til lover kan de ikke håndheves. Og i motsetning til fagforeningsavtaler er de ikke laget i samarbeid med fabrikkledere som svar på ansattes krav og behov. De er uten unntak laget av PR-avdelinger i byer som New York og San Francisco i etterkant av en pinlig mediagransking...” (Klein 2000: 436)

CSR vokser som tidligere nevnt, frem som respons på en imperfekt stat og mangelfulle sosiale og miljømessige grunnpilarer i det globale ”governance”-systemet. Av samme grunn kan det synes nødvendig å tilbakeerobre nasjonalstatens makt til å definere utvikling og rettferdighet på egne premisser (Hertz 2004). Denne påstanden skal ikke tolkes som paternalisering av stater i utviklingsland. Det finnes nok av eksempler på at korrupte politiske eliter i utviklingsland har nytt godt av den relative økonomiske veksten utenlandsinvesteringer har bidratt til. CSR har blitt brukt som instrument for å bevare et *status quo* som har fallt i de samme elitenes favør. Dwight D. Justice (2002) skriver rett ut at regjeringer har brukt CSR som et substitutt etter å ha feilet med å håndtere globaliseringens negative sosiale konsekvenser (Jenkins et al. 2002). Det kan derfor hevdes at etiske retningslinjer i verste fall medvirker til å forsterke staters unnfalighet, enten denne beror på manglende, politisk vilje eller institusjonell kapasitet. Jeg vil argumentere for at etiske retningslinjer kan tjene som et supplement til statlig regulering, men at det aldri kan eller bør erstatte det. Etiske retningslinjer vil aldri kunne bøte på strukturelt forankrede problemer som demokratisk underskudd.

4.4 Globalisering: Mulighet eller problem?

I lys av erfaringene så langt kan det synes vanskelig å predikere hvilken rolle globaliseringen kommer til å spille fremover. Man kan innta en hyperglobalistisk, pessimistisk posisjon og frykte at den videre ekspansjonen av global kapitalisme vil undergrave demokratiet ytterligere. Man kan imidlertid også forestille seg at globaliseringen kan være en agent for å utvide demokratiets spillerom:

”The new order exploits workers, disrupts communities and disappoints consumers, all of which may fight back separately or through variously configured coalitions of interest. For each victory of the transnationalist capitalist class, there is a blow struck from below through a strike, a consumer boycott or a legal challenge to their hegemonic role. It is the role of democracy to unify these diverse activities. This takes us back to the Polanyi-inspired notion of counterglobalisation with democracy, which would of course include labour as an agent of democratisation.”
(Munck 2002:179)

Noen hevder at globale problemer krever globale løsninger. Likevel må man aldri glemme at det er lokalt globaliseringens sosiale konsekvenser slår ut. Av dette følger det at lokale aktører må konsulteres på demokratisk vis, og at alle universielle løsninger må vurderes i lys av lokalt forankrede behov. Konkrete tiltak for å eliminere årsakene til fattigdom og korrupsjon kan være veien å gå, noe som også var et eksplisitt mål i den forrige regjeringens Stortingsmelding²⁰. Utviklingsminister Erik Solheim (2005) har vært tydelig i sine formuleringer om hva den nye regjeringen kommer til å satse på i sitt utviklingsarbeid fremover. Innsatsen skal målrettes dit ”makten ligger”, og den norske regjeringen skal være pådrivere i arbeidet med å sikre gjennomsiktighet på alle nivåer. Færre bistandsmidler skal kanaliseres via Verdensbanken og i stedet flyttes til FN.²¹

I bilateralt samarbeid skal det holdes et våkent øye med korrupsjon og lokal forankring av utviklingsstrategier.²² For å komme korrupsjonen til livs kan man heve offentlige lønninger og sikre at nasjonal lovgivning går foran frivillige etiske retningslinjer og internasjonale kjøreregler for handel. (Riiser 2001). Videre vil en styrking av den internasjonale fagbevegelsen være viktig. Et samarbeid med de nye sosiale bevegelsene kan tenkes å romme potensial for endring, såfremt bevegelsene klarer å samkjøre interessene sine under en felles plattform (Munck 2002).

Helds (1999) utgangspunkt om at globalisering transformerer makt og sosiale relasjoner kan i lys av de groteske forholdene millioner av arbeidere i tekstilindustrien jobber under, tjene som argument for at nasjonalstaten i sin fremtidige politikkutforming må styrke sin stilling.

²⁰ Det Kongelige Utenriksdepartement. “Kapittel 6: “Styresettreform, demokrati og effektiv forvaltning” i *Stortingsmelding nr. 35 (2003-2004). Felles kamp mot fattigdom. En helhetlig utviklingspolitikk*, s. 131

²¹ Aspelund, Synnøve & Hofsvang, Ellen. ”Mer FN, mindre bank, lover Solheim” i *Bistandsaktuelt*, 8/2005. NORAD. Oslo

²² Tale holdt på Utviklingsfondets seminar om FNs Tusenårsmål og miljø i norsk bistand, 24. November 2005.

5. KONKLUSJON

I denne oppgaven har jeg tatt for meg konsekvensene av politisk og økonomisk globalisering med fokus på hvordan dette har påvirket nasjonalstatens handlingsrom og forholdene i den globale tekstilindustrien. Jeg har vist hvordan endringer i styresett, foranlediget av ideologiske dreininger i Vesten, har spredt seg globalt og vært medvirkende til ”kappløpet mot bunnen”.

Jeg har også forsøkt å påvise en korrelasjon mellom hvordan endringer i globale maktforhold og ekspansjonen av kapitalisme har utfordret nasjonalstatens evne til å forvalte demokrati og sikre arbeidstakerrettigheter. Ulike strategier for å regulere multinasjonale selskapers adferd i utviklingsland har blitt drøftet. Min konklusjon har vært at strategier om henholdsvis økt internasjonal regulering og implementering av frivillige etiske retningslinjer kan fungere som nyttige supplement, men ikke kan være et alternativ til, nasjonal lovgivning. Hovedansvaret for å sikre arbeiderrettigheter bør av demokratiske årsaker ligge på staten. Argumentet bygger på at Menneskerettighetserklæringen og ILO-konvensjonene var myntet på stater, og ikke private aktører. Endelig redegjorde jeg for konkrete tiltak for å styrke nasjonalstatens posisjon som nøkkelaktør i å sikre arbeidstakerrettigheter, herunder bekjempelse av fattigdom og korrupsjon.

Til slutt drøftet jeg i hvilken grad globalisering i fremtiden kan virke som en agent for endring. Her fremhevet jeg globaliseringens positive innvirkning på spredningen av en global bevegelse for sosial rettferdighet, samt potensialet for styrking av den internasjonale fagbevegelsen. Min underliggende antagelse om at nasjonalstatens rolle er svekket har preget analysen, og dermed også min konklusjon om at statens stilling må styrkes. Gitt at det eneste rammeverket vi har for å beskytte mennesker mot krenkelser av menneskerettighetene er myntet på stater, må dette også i fremtiden legges til grunn for utforming av politikk.

LITTERATURLISTE

- Bach, Christian Friis & Nordbo, John. 1999. *Den Globale Markedsplads. Introduktion til Verdenshandelsorganisationen WTO*. Mellemlfolkeligt Samvirke og 92-gruppen. København.
- Council of Europe. 2000. *Human Rights in International Law. Collected Texts. Second Edition*. Council of Europe Publishing. Strasbourg.
- Det Kongelige Utenriksdepartement. 2003. "Kapittel 6: "Styresettreform, demokrati og effektiv forvaltning" i *Stortingsmelding nr. 35 (2003-2004). Felles kamp mot fattigdom. En helhetlig utviklingspolitikk*. UD. Oslo
- Friedman, Milton, "The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits" i Donaldson, Thomas, Werhane, Patricia H. 1996. *Ethical Issues in Business: A Philosophical Approach*. Prentice Hall. New Jersey.
- Giddens, Anthony. 2000. *En løbsk verden- hvordan globaliseringen forandrer vores tilværelse*. Hans Reitzels forlag. København.
- Gills, Dong-Sook S. & Piper, Nicola. 2002. *Women and Work in Globalising Asia*. Routledge. London.
- Grugel, Jean. 2002. *Demokratization. A Critical Introduction*. Palgrave. New York.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. & Perraton, J. 1999. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Polity Press, Cambridge.
- Hertz, Noreena. 2004. *Den Tause Revolusjonen. Global Kapitalisme og Demokratiets Død*. Cappelen Forlag. Oslo.
- Jenkins, Rhys, Pearson, Ruth & Seyfang, Gill. 2002. *Corporate Social Responsibility. Codes of Conduct in the Global Economy*. Earthscan Publications Ltd. London
- Johnston, R. J, Gregory, Derek, Pratt, Geraldine & Watts, Michael. 2000. *The Dictionary of Human Geography. Fourth Edition*. Blackwell Publishing Ltd. Malden.
- Kirkens Nødhjelp. Yimprasert, Junya & Hveem, Petter (red). 2005. "The Race to the Bottom: Exploitation of Workers in the Global Garment Industry" i *Occasional Paper Series 01/2005*. Kirkens Nødhjelp. Oslo.
- Klein, Naomi. 2000. *No Logo*. Forlaget Oktober AS. Oslo.
- Knox, Paul L. & Marston, Sallie A. 2004. *Human Geography. Places and Regions in a Global Context. Third Edition*. Pearson Education Inc. New Jersey.
- Lim, Hoe. 2005 *The Social Clause: Issues and Challenges*. International Labour Organization. Actraw. Bureau for Workers Activities. Turin.
- Munck, Ronaldo. 2002. *Globalisation and Labour*. Zed Books Ltd. London.

Nustad, Knut. 2003. *Gavens Makt*. Pax Forlag. Oslo.

Pierre, Jon & Peters, Guy B. 2000. *Governance, Politics and the State*. St. Martin's Press Inc.

Potter, Robert B., Binns, Tony, Elliott, Jennifer A. & Smith, David. 2004. *Geographies of Development*. Pearson Educated Limited, London.

Riiser, Anja. 2001. *Transnational Corporations and Human Rights*. Universitetet i Oslo. Juridisk Fakultet. Oslo.

Turnell, Sean. 2002. *Core Labour Standards and the WTO*. Economic and Labour Relations Review, vol. 13., no. 1, juni 2002. Sydney.